

ВАСИЛЬ ЧЕРНОВ.

ДО ПИТАННЯ ПРО БОЛГАРСЬКИЙ ВПЛИВ НА УСТАВ ЯРОСЛАВА ПРО ЦЕРКОВНІ СУДИ.

Устав Ярослава є своєрідна юридична пам'ятка руської давнини. Мова його дуже різниться від мови Руської Правди, договорів із Греками та інших пам'яток стародавніх часів; у ній дуже багато церковнослов'янських слів та висловів. Оригінальна також і зовнішня форма його: він складається з грамоти, що в середині її вміщено артикули, властиві старовинним „правдам“ та судебникам. В Уставі Ярослава є багато юридичних термінів, яких значення наука й досі не вяснила; проф. Суворов має рацію, вважаючи, що „в загадковій історії руського права чи не найбільш загадкові так звані установи св. Володимира та його сина Ярослава.“¹

Автор цієї статті, не вважаючи себе за фахівця у філології й не ставлячи собі мети—повністю дослідити подібність Устава Ярославового з болгарськими пам'ятками, хоче лише вказати на можливість тлумачення деяких юридичних термінів Устава Ярославового, виходячи з розуміння їх у болгарській мові, та зазначає подібність деяких артикулів Устава Ярославового із законодавством болгарського царства, а також наявність в Уставі Ярославовім інститутів властивих болгарському праву.

I.

Такі вирази як „дѣвка засядеть“ та „аще про дѣвку сырѣ краань будеть“—здобувають деяку ясність, і з побутового боку робляться зрозумілими, коли ми їх будемо пояснювати, виходячи не з руського значення слів, що визначають ці розуміння, а з їх розуміння в болгарській мові.

Речення „аще про дѣвку сырѣ краань будеть“, що ми його зустрічаємо в 35-ім артикулі Устава Ярославового в різних варіантах, мало звертало на себе увагу, і досі його не зовсім розгадано, хоч Мисовський і каже ясно, що „краянння сиру означало відібрання дівочої чести“². Цю неясність він пояснює, посилаючися на звичай на Русі краяти хліб, сир та мед, коли знаходиться дитина; на цей звичай є вказівка в питаннях новгородського ероманаха Кирика, і Мисовський наводить тому цитату: „аже се роду і ражениць крають хлѣбы и сырѣ и медѣ“, а на це Ніфонт відповідає: „бороняше вельми, вѣгде, рече молвить (сказано): горе пьющим ражениць“³. Та цими цитатами Мисовський переконує нас лише в тім, що на Русі був

¹ Суворовъ, Слѣды западно-католическаго церковнаго права въ памятникахъ древне-русскаго права.

² Мисовскій, Древне-Русское Церковное Право, Прав. Соб., 1862., ч. 3. сс. 130-131.

³ Ibid., с. 131.

звичай частувати породіллю хлібом, сиром та медом, а не в тім, що в старі часи був звичай відібрання в дівчини честі у вигляді краєння сиру. Не досить обґрунтований і другий варіант його міркування про те, що краєння сиру—це вказівка на „образу нареченої нареченим“ (поговір на дівчину)¹,—міркування, опертого на один із текстів цього артикула, явно модернізованого в пізніші часи, а саме текста, де речення „а не так счинять“, а також і такі додатки: „аще боярській челоувѣкъ отнялъ или городной будетъ“².

До цього часу в юридичній літературі не було й немає вказівок на звичай відібрання честі у дівчини у вигляді краєння сиру—ні в стародавнім праві, ні в сучаснім звичаєві, і при таких стани речей весь артикул набуває нереального характеру, а це примушує шукати пояснення цього артикула в інших матеріалах.

В болгарській мові „кроя—ишь—кроян—кроявамъ“ уживається в значенню „згадувати, обмірковувати, замірятися“ (див. Герова, Рѣчникъ на Болгарскый языкъ, ч. II, с. 417), а сирний, як у староруській, так і в болгарській мові розуміється як молодий, свіжий, чистий, безневинний³.

Беручи на увагу, що цей артикул рідкий, незвичайний в Уставі Ярославовім, і в нім можливі деякі помилки переписувача з огляду на незрозумілість болгарських виразів, і застосовуючи вище згадані розуміння слів його в болгарській мові, можна розуміти фразу „аще про дѣвку сыръ краанъ будетъ“ так, що коли на дівочу молодість щось зле, недобре буде намірене, себто з дівочою честю буде не гаразд учинене, або—ще вірніш—коли дівчина буде у славу введена, не увозом чи насильством, а якомсь инакше—чи то зловживаючи сватовством, чи то пускаючи на дівчину поговір. Потвердження такого тлумачення ми знаходимо в пізніших свідоцтвах XVII ст.; так за Катошихином той „кто смотрѣлъ невѣсту и послѣ того отказывался и хулилъ ее другимъ, подлежалъ, въ случаѣ жалобы о томъ отца или вообще родственниковъ невѣсты, суду патріарха и другихъ властей“, а патріарх та влада, розібравши справу,—„кто смотря хулилъ и бесчестилъ тое невѣсту велеть женити на ней сильно, а будетъ онъ женится до того челобітія на иной, той невѣстѣ возмутъ бесчестіе по указу“ (розд. 13, ст. 14, стор. 126).

Коли так тлумачити цю фразу, тоді робляться зрозумілими і такі вирази як „за сир“—„позор“—„сором“—„ей одна гривна“, „что истеря заплатите“, а також і накладання пені на користь митрополита.

II.

Бажаючи витолкувати 6-ий артикул Уставу Ярослава, Мисовський порівнює думку про нього Калачова з думкою Неволіна. Калачов уважав цей артикул за кару за безчестя і з'єднав його з артикулом про „сыръ краанъ“,—Неволін бачив у цім артикулі кару батькам, коли-б вони не одружували своїх доньок, сам-же Мисовський висловлює з цього приводу таку гадку: в нім (арт. 6) або призначається сума викупа знеславленої жінки з церковного дому її родичами, коли вона „засядетъ“...., або під виразом „дѣвка засядетъ“ ро-

¹ Див. Мисовскій, *op. cit.*, с. 130.

² *Ibidem.*

³ Д а л ь, Словарь великорусскаго языка, словники Срезневського, Академічний, вищеназваний „Герова рѣчникъ“.

зумілося що вона не піде заміж з волі і вини батьків або родичів, що її не віддадуть заміж¹.

Таке тлумачення слова „засядеть“ він потверджує, посилаючися на юридичні акти № 418, 449 (1524 р.), де дієслово „сидѣти“ уживається в подібнім розумінню—„а не поїдетъ жена моя замужѣ, а почнетъ сидѣти, ино жити ей на Молечкинѣ до ея живота“². В цій цитаті говориться про „сидіння“ і нема ще достатніх підстав гадати, що вираз „засядеть“ треба розуміти в значенню „сидѣти“.

Викликає великий сумнів—щодо своєї реальности—норма права, яка встановлює кару за невідданя заміж, коли византійське церковне право (що діяло на Русі в ті часи) мало аскетичний характер, і існував і інститут монастирів та ченців. Більш відповідного до Уставу Ярослава пояснення слова „засядеть“ у російській мові немає, але в болгарській мові „засядеть“ має значення не тільки „засидітись“, але і „впровадитись“, „оселитись“ (див. Геро в ъ, „Рѣчникъ на болгарскій языкъ“, ч. 2, с. 126). Коли так розуміти слово „засядеть“, то можна вважати, що арт. 6-ий Уставу Ярослава карає за оселення чи спровадження дівчат до осель більш та менш значних бояр без належного церковного оформлення—інакше кажучи артикул цей скерований проти життя на віру, такого поширеного в старі часи, чи—як тепер його звуть—фактичного подружжя. Як так зрозуміти цей артикул,—стає зрозумілою велика пеня (до 5 гривень золота) і той факт, що цього артикула уміщено зараз-же за артикулом про сороміцьке поводження дівчини або молодиці.

III.

Розглядаючи далі зміст окремих артикулів Уставу Ярослава, не можна не зазначити подібности багатьох із них, а саме: 2, 3, 6, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 26, 27, 32, 34 та 35 у диспозитивній частині з відповідними артикулами Закона Судного Людям (коротка редакція), Судебника царя Костянтина (Законъ судный Людямъ у ширшій редакції), Книгами Законними, Законом Моїсея та Земельним Законом і Заповіддю Святих Отець, що видно з такого порівняння їх:

Уставъ Ярослава³.

2. Аже кто умчитъ дѣвку или насилить: аже боярская дщи, за соромъ ей 5 гривень злата, а епископу 5 гривень злата; а меньшихъ бояръ гривна злата, (а) добрыхъ людей за соромъ 5 гривень сребра, а епископу 5 гривень сребра; а на умычницѣхъ по гривнѣ сребра епископу, а князь казнить ихъ (=умычника).

3. Аще кто пошибаетъ боярскую дщерь или боярскую жену за соромъ ей 5 гривень злата, а епископу 5 гривень злата, а меньшихъ бояръ гривна злата, а епископу гривна злата, наро-

Книги Законныя.

24. Вѣсхитивый женоу или обрученоую или необрученоую или вдову, аще благородна будетъ, или раба, или ослобоженная, и паче же иже богови соутъ жены овященныя сирѣчь черница, аще же кто и свою обрученицу вѣсхитить, аще оубо съ оружіемъ и мечи и палицами вѣсхищеніе створить боудеть, таковый мечьемъ казненъ боудеть а съ пособляющей емоу и свѣдоущей, хотеніемъ приѣмшей се, иже каковое либо потщеніе створивше о семъ, бѣеми и острижени носи их оурѣзати.

Законъ Судный Людямъ.

Иже оуноситъ дѣвницу то да тепеться оуноски в триста.

Заповѣдь Свят. Отець

34. Аще которая жена блондъ створыши толи проказить отроча в себѣ лѣтъ да покается о хлѣбѣ и о водѣ.

¹ Мысовскій, op. cit., с. 28.

² Ibid.

³ Текст узятъ з списків Устава Ярослава, надрукованого в „Сборнике по истории Церковного Права“ проф. Венешевича.

читыхъ людей три рубли, а епископу три рубли, а протыхъ чади 15 гривенъ, а епископу 15 гривен, а князь казнить.

6. Также и женка а чимъ ю родъ окупить.

8. Аже мужъ от жени блядеть епископу въ винѣ, а князь казнить.

10. Аже женѣ лихій недугъ болить или слѣпота или длггая болѣзнь про тонея не пустити, также и женѣ нельзяъ пустити, мужа.

11. Аже кумъ съ кумою сътворитъ блудъ епископу гривна злата и въ епитеміи.

12. Аже кто зажжетъ дворъ или гумно или что иное епископу 100 гривенъ, а князь казнить.

13. Аже кто съ сестрою съгрѣшитъ епископу 100 гривенъ, въ епитеміи и в казни по закову.

14. Аже ближній родъ поймае епископу 80 гривенъ, а ихъ разлучити, а епитемію да примуть.

15. Аже двѣ женѣ кто водить епископу 40 гривенъ а котораа подлегла та поняти въ домъ церковный, а прѣ-

51. Пощужали дѣвоу и растлеваю ея, носа ему оурѣжить, дасть же ей и стретью долю стяжанія своего.

56. Аще ли жена не-праздна боудеть, и наветоеть своему чреву еже потерять зачатое бѣема поточена да будеть.

30. Прелюбодѣве бѣеми и острижени и носы ихъ оурѣжутъ: ходатаеви же и сдѣльницы таковому беззаконію бывшеи бѣеми и острижени воину поточани да бывають.

44. Имѣяй жену и блудя 12 перемѣнь да оцѣломудрится.

Законъ Судный Людямъ

61. И пакы аще въ недугъ впадетъ прокаженъ... Да разлучится жена от мужа. Аще прокажу створить живому его или иночю чюя не исповести ен.

Книги Законныя.

48. Иже своеи коуме именемъ брака приведъ, или инако нѣкакъ плотьскимъ примѣшеніемъ примѣсився, обоимъ носы оурѣзати прѣвѣе разлучивъ их...

54. Кровомѣсцы еже родители къ дѣтямъ или дѣти къ родителямъ, или братья к сестрамъ мечемъ да казнені будуть.

Законъ Судный Людямъ.

Иже въ родѣ жениться кровь мѣсяць въ свою кровь свадьбу творящей да тепить-ся и разлучиться.

Книги Законныя.

55. Иже двѣ женѣ имѣтъ коушаея не по закону, кои произволеніемъ, добрѣ подоиметь прелюдѣянія казнь,

Законъ Судный Людямъ.

48. Иже поимети куму свою женѣ по закону людьскому носы обѣима оурѣзати и разлучити и.

Номоканонъ.

34. Съ кумою сирѣчь съ матерію пріемницы своя 11лѣтъ.

Заповѣдь Свят. Отець.

29. Аще кто домъ зажжетъ или гоумно 3 лѣта да покаеться о хлѣбѣ и о водѣ.

Законъ Судный Людямъ.

Имѣя двѣ женѣ да ся иженитъ меншица съ своими дѣтми и да тепется твердъ.

вую дръжать по закону, а а же послѣ съ нимъ поемъ
иметь лихо водити ю казнию
казнити его.

17. Аже кто съблудитъ с
чръницею епископу 100 гри-
вень.

18. А с животи-
ною 12 гривенъ, а
въ епитеміа въло-
жити.

19. Аже свекоръ съ сно-
хоу съблудитъ епископу 100
гривень, а епитеміа по за-
кону.

20. Аже кто съ двѣма се-
страми падетса епископу 30
гривень.

21. Аже дѣверъ съ ятро-
вию падетса епископу 30
гривень.

22. Аже съ мачехоу кто
съблудитъ епископу 40 гри-
вень.

26. Аже пострижень главу
или браду епископу 12 гри-
вень, а князь казнитъ.

27. Аже мужъ иметъ красти
конопли или ленъ и всякое
жито епископу въ винѣ с
княземъ на-полю также и
женка аже иметъ то красти.

32. Аже сынъ биеть отца
или матеръ, да казнитъ его
властельскою казнию, а епи-
скопу въ винѣ.

34. Аже чрънецъ или чръ-
ница или попадия или діа-
конъ или проскурница и
падутъ въ блудъ тѣхъ су-
дити епископу, оприсенъ ми-
рянъ и во что ихъ осудитъ
воленъ.

а аже послѣ съ нимъ поемъ
шася, аще не вѣдала боу-
детъ имѣюща тою законною
жену неповинна боудеть.

Законъ Судный Людямъ.

48. Блудящему съ черно-
ризицею по закону людъ-
скому носа ему оурѣзати.

Законъ Суд- ный Людямъ.

83. Аже 'иметса'
мужа съ слятемъ
или жена: да по-
бьются, аще ли
тепется, и да про-
дастса въ 'пога-
нья во то есть зело
и дати чена та бѣд-
нымъ.

Книги Законныя Людямъ.

185. Аже ли же поиному
племени другъ съ другомъ
растливаются, еже есть отецъ
съ женоу сына своего или
сынъ съ женоу отъ него, еже
есть мачеха, или отчимъ съ
падчерицею или братъ съ же-
ною братною или дядя съ
брананоу или съ сестрич-
ною или братаничъ или се-
стричичъ с теткою или съ
двѣма сестрама или съ ма-
терью чужего и съ ея до-
черью въ вѣданіи смеша-
шася, таковіи бѣми носы
ихъ урѣзати съ тѣми или
же растлѣвахоуса.

Номоканонъ.

177. Матеей же въ девятой главе Т стихіа возбра-
няетъ вѣрнымъ оукрапати себе или власы, брады
стрици и ушаряти ю, или плести власы главы своея.
Неповинующихса же отлучати повелѣваетъ.

Книги законныя.

57. Аже нѣдін въ время жатвы входя въ чюжіи нивы
и крадоутъ снопы или колось или сочива одеждъ своихъ
лишатся, а самі бѣні будуть.

Номоканонъ.

128. Писано бо есть: Аще кто досадитъ отцу или ма-
тери своей смертію да оумреть.

Книги законныя. Законъ судный лю- дамъ.

47. Иже чернецъ или по-
падьа или дьяконихъ и
сверняющіи ихъ носы оурѣ-
зана будуть и тѣмъ имже
примѣшася.

Заповѣдь Свят. Отець.

13. Аще кто съ чръницею
блудитъ сътворитъ понеже
вящши есть наречена 3 лѣт
да покаетьса о хлѣбѣ и о
водѣ.

37. Аще который
причѣтнѣтъ с четве-
роногомъ блудъ ство-
ритъ 3-ти лѣт съ і 1
лѣт да покаетьса. Аще
жены не имать. Аще
ли женатъ есть то 15
лѣтъ да покаетьса.

Номоканонъ.

30. А иже съ невѣстоу
сыновнею и съ тещею и съ
матерію тещиноу съблудитъ
11 лѣтъ.

37. Съ двѣма сестрама 11
лѣтъ.

38. Иже на мачеху возне-
истовися 12 лѣтъ.

Номоканонъ.

177. Матеей же въ девятой главе Т стихіа возбра-
няетъ вѣрнымъ оукрапати себе или власы, брады
стрици и ушаряти ю, или плести власы главы своея.
Неповинующихса же отлучати повелѣваетъ.

Книги законныя.

57. Аже нѣдін въ время жатвы входя въ чюжіи нивы
и крадоутъ снопы или колось или сочива одеждъ своихъ
лишатся, а самі бѣні будуть.

Номоканонъ.

128. Писано бо есть: Аще кто досадитъ отцу или ма-
тери своей смертію да оумреть.

Книги законныя. Законъ судный лю- дамъ.

47. Иже чернецъ или по-
падьа или дьяконихъ и
сверняющіи ихъ носы оурѣ-
зана будуть и тѣмъ имже
примѣшася.

67. Аще имуть черноризцы
съ черноризицею блудъ дѣ-
юща то окуютъ и всадятъ въ
темницю дондеже и оживутъ
отреклъ бо ся свѣта сего.

35. Аще попь или чрънецъ упіются безъ време́не епископу в винѣ.

Номоканонъ.

Заповѣдь Святыхъ Отець.

95. Монахъ аще упіется сблудиль есть, и аще изблюеть отъ многопития, такоже сблудиль.

37. Аще который попь или причыникъ оупіється 10 днии да покается, аще ли есть бѣлецъ 7 днии да покается.

139. Священникъ упиваяся или глумиствуй или куплю дѣяй или да престанеть или да извержется по 42 правилу святыхъ Апостоль.

Ця подібність місцями така близька, що навіть дає підставу пропускати запозичення деяких артикулів Устава Ярослава із Закона Судного та інших подібних йому болгарських пам'яток і перероблення їх (болгарських пам'яток) для задоволення потреб староруського життя. Такі напр. артикули про підпал клуні, про зраду чоловіка, про лиху недугу жінки, про блуд із кумою, про блуд із черницею і т. ін.

Всі названі вище пам'ятки безперечно визнають за пам'ятки болгарського права. Так напр. проф. Філіпов про них каже, що „перший збірник (Законъ Судный Людямъ) зложив був наприкінці IX в., як гадають, якийсь Слов'янин для Болгар. . . . Другий (Книги Законныя) також є слов'янська пам'ятка византійського права“¹. Проф. Суворов уважає, що гадка Розенкампа про те що Законъ Судный Людямъ належить до складу первісного болгарського законодавства, цілком потвердилася²; а проф. Павлова обурює навіть гадка проф. Суворова про те, що за оригінал староруського епітимейника, який у рукописах зветься Заповѣдь Святыхъ Отець, можна вважати латинський пенітенціял³.

Санкція всіх артикулів Устава Ярослава також викликає великі сумніви щодо своїх джерел. У юридичній літературі присвячено їм мало уваги, я-ж наведу тут лише думку проф. Павлова, який у заміні кар каліцтв пенями за деякі злочини, зазначені в Уставі Ярослава, — бачить вплив Закона Судного Людям, де таку заміну зроблено в деяких артикулах про злочини щодо родини та жіночої чести.

IV.

У 2, 3, 4, 6, 25 артикулах Устава Ярослава пеню призначено залежно від соціального стану покривджених, і коли в перших двох артикулах диспозитивні частини мають деяку подібність до відповідних артикулів Закона Судного Людям та Книг Законних, то решта артикулів — за загально прийнятим поглядом в історичній літературі — вважають за норми варварського права. Арт. 25 поширений у народів германських та слов'янських, відпускання чоловіком жінки зафіксовано в цілій низці казань та „поученій“, як побутове явище руського життя стародавніх часів⁴. Але ні в одній з руських пам'яток нема вказівок на зміну кари залежно від того, до якої суспільної верстви належить покривджений — до верстви великих чи малих бояр, нарочитих людей чи простої чади.

¹ Ф и л и п о в ъ, Історія руськаго Права, с. 117.

² С у в о р о в ъ, Слѣды западно-католическаго церковнаго права въ памятникахъ древнаго руськаго права.

³ П а в л о в ъ, Мнимые следы католическаго вліянія въ памятникахъ древнаго руськаго права.

⁴ Р о з е н к а м п ъ, Обзоръніе Кормчей книги въ историческомъ видѣ, сс. 127—131.

Великі та малі бояри, як гостро відокремлені групи (стани), ми знаходимо в Болгарії. Так Погодін уважає, що класа бояр вищих, яких старі болгарські написи називають *βολαδες*, та нижчих *βαγαίνοι*, являли собою постійну небезпеку для розвитку влади князя¹. Свідчення, що ми їх містимо нижче, особливо проречисто виявляють існування в Болгарії таких груп. У більшості хрисовулів ми читаємо таку формулу: „ни никто отъ всёхъ болѣрь и работниковъ царства ми великихъ и малыхъ“². Проф. Бобчев уважає: „хрисовулите су богати источникъ на старобългарско държавно право“ і наводить в „Истории на старобългарското право“ такого змісту цитати: „или въ царството законъ останалъ отъ дѣдами Милютинъ, що то велики болѣра, да се судять само отъ велики болѣри, средните люди (мелките болѣри) ниже да чи суди техната дружина изъ техната среда. Сербите пѣк (себри су были велички не были нито малкіи ничто голѣми болѣри) да судять подротницу единъ видъ судебни засѣдатели“.

З останньої цитати ми бачимо, що в Болгарії були окремі суди для трьох груп людности—великих бояр, малих бояр та середніх людей, а це відповідає трьом основним групам людности в Уставі Ярослава.

V.

Устав Ярослава складається нібито з двох частин—судебника та грамоти. І от у грамоті також є деяка подібність із деякими висловками закліть хрисовулів—це видно з їх порівняння, яке містимо нижче:

Уставъ Ярослава.

Аще кто уставъ мой переступить и установление мое порушаетъ или сынове мои или внуцѣ мои или правнуцѣ мои или отъ рода моего кто или отъ рода боярьскаго бояръ моихъ бояре и простыи люди а порушаютъ ряды и уставленное мое...

А кто иметь судити станеть со мною на страшнѣмъ судѣ прѣдъ Богомъ и да будетъ на немъ клятва святыхъ отецъ 300 и 18 иже 8 Никіи всёхъ святыхъ аминь.

Хрисовулъ Орех. Монастырю.

Да имать лекция дондеже солнце на земле снаеть и дондеже е животь ц-рво ми на и по сѣррти ц-рва ми хто буда наследникъ ц-рву ми или отъ възлюбленыхъ дѣтей ц-рства ми хто либо отъ православныхъ христьянъ да не поучитя и пометнеть ни порушитъ съ и сей благообразныи хрисовул царства ми...

Хрисовулъ Вирпинск. Мон.

Аще ли се кто обрищеть ухоищренниемъ даволомъ проступитъ сихъ повеления и попрати сего хрсовула тому да есть сяперъ бѣ и пречистая мати его въ симъ вече и въ грядущемъ страшномъ судищи второго пришествия... и да... проклять трьклять от Господа Бога Вседержителя и от Пречистой его Матери и силою честного и животворящего Креста и от 318 отецъ никейскихъ.

Особливо-ж велику подібність у заклітті ми знаходимо між Уставом Ярослава та закліттям Хрисовула Іоана Калимана 1192 р.

Уставъ Ярослава.

Да будетъ на немъ клятва святыхъ отецъ 318 иже 8 Никейи всёхъ святыхъ.

Хрисовулъ Иоанна Калимана.

Клятву же да наслѣдуютъ иже в никейи 318 святыхъ отецъ.

Все що ми сказали про подібність Устава Ярослава з деякими пам'ятками болгарського права, вказує на те, що можна вважати вчасною в наші часи постановку питання про вплив болгарського права на стародавнє руське законодавство і про потребу це питання опрацювати глибше.

¹ Погодинъ, История Болгаріи, с. 4.

² Ильинскій, Гр. Ан. Грамоты.